

M. ΤΙΒΕΡΙΟΣ

ΟΣΤΡΑΚΑ ΑΠΟ ΤΟ ΚΑΡΑΜΠΟΥΡΝΑΚΙ*

Το υλικό στο οποίο βασίζεται η σημερινή μου ανακοίνωση είναι πολύ αποσπασματικό. Πρόκειται για όστρακα αγγείων από διαφορετικά εργαστήρια και από διάφορες εποχές, τα οποία, όπως θα πρέπει να δηλώσω εξ αρχής, δεν προέρχονται από κάποια πρόσφατη ανασκαφή. Εντοπίστηκαν όμως τελευταία στη μικρή Συλλογή οστράκων του Μουσείου Εκμαγείων του Πανεπιστημίου μας και έχουν προέλευση το Καραμπουρνάκι της Θεσσαλονίκης. Κατά το μεγαλύτερο μέρος τους ήλθαν στο φως με τις ανασκαφικές έρευνες που έγιναν προπολεμικά από τον τότε καθηγητή της αρχαιολογίας Κ. Ρωμαίο¹. Ένα μέρος όμως από αυτά προήλθαν από επιφανειακές έρευνες που έκαναν κατά καιρούς στην περιοχή φοιτητές του Αρχαιολογικού Τμήματος, ανάμεσα στους οποίους θα πρέπει να αναφερθεί ιδιαίτερα ο τότε φοιτητής και σήμερα συνάδελφος στην Αρχαιολογική Υπηρεσία Κ. Τσάκος.

Τα σημαντικά αυτά όστρακα, μια επιλογή από τα οποία θα σας δείξω στη συνέχεια, μου έδωσαν την ευκαιρία να επανέλθω στο πρόβλημα της θέσης της αρχαίας Θέρμης. Εδώ βέβαια δεν πρόκειται να αναφερθώ στην επιχειρηματολογία που ανέπτυξα πριν από δυο περίπου χρόνια σ' ένα άλλο, διεθνές συμπόσιο, και με βάση την οποία συντάχθηκα με τη γνώμη εκείνων που υποστηρίζουν ότι η Θέρμη πρέπει να τοποθετηθεί στο Καραμπουρνάκι². Αν ξαναγυρίζω στο ενδιαφέρον αυτό ζήτημα, το κάνω όχι επειδή άλλαξα γνώμη, αλλά επειδή υποστηρίχτηκε πρόσφατα μια παλιότερη άποψη³, σύμφωνα με την οποία η Θέρμη βρισκόταν στη σημερινή Τούμπα Θεσσαλονίκης. Κατά τους υποστηρικτές της άποψης αυτής το Καραμπουρνάκι θα ήταν το επίνειο της Θέρμης, που δεν αποκλείεται να έφερε το ίδιο όνομα με την πόλη, και μάλιστα να ονομαζόταν ειδικότερα *άλια Θέρμη* ή, πιο σύντομα, *Άλία*⁴.

* Εξαιτίας της μείωσης του αρχικού χρόνου που είχαμε στη διάθεσή μας άλλαξα τη μορφή της ανακοίνωσής μου. Περιορίστηκα στο δεύτερο μέρος της, όπου αναπτύσσονται τα γενικά συμπεράσματα, ενσωματώνοντας σποράδην σ' αυτό το αρχαιολογικό υλικό, που παρουσίαζα αναλυτικά στο πρώτο μέρος. Για τις φωτογραφίες είμαι υποχρεωμένος στους Μ. Στεφανίδη, Γ. Ακαμάτη και Θ. Στεφανίδου-Τιβερίου.

1. Βλ. Κ. Ρωμαίος, *Επιτύμβιον Χ. Τσούντα* (1941) 358 κ.ε.

2. Μ. Τιβέριος, *Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου στη μνήμη Δ. Λαζαρίδη - Καβάλα 1986* (τυπώνεται).

3. BCH 45, 1921, 541 και JHS 41, 1921, 274 (Σ. Πελεκίδης).

4. Θεσσαλονίκη. Από τα προϊστορικά μέχρι τα χριστιανικά χρόνια (1986) 15, 18 (Ι. Βοκοποπούλου). Αν θελήσουμε να δώσουμε αξία στην πληροφορία του Στεφάνου του Βυζάντιου, σύμφωνα με την

Πρέπει ωστόσο να σημειωθεί ότι οι ίδιες οι γραπτές πηγές δεν οδηγούν στο συμπέρασμα ότι αλλού ήταν η κυρίως πόλη, η Θέρμη, και αλλού το λιμάνι της. Ο Ηρόδοτος, μια από τις παλαιότερες πηγές μας, που μνημονεύει μάλιστα τη Θέρμη περισσότερες φορές από οποιονδήποτε άλλο αρχαίο συγγραφέα, όταν αναφέρεται σ' αυτήν, κάνει σαφές ότι πρόκειται για μια παραθαλάσσια πόλη που διαθέτει λιμάνι και όχι για επίνειο μιας πόλης⁵. Είναι ενδεικτικό ότι σ' άλλες ανάλογες περιπτώσεις, όταν γίνεται αναφορά σε κάποια πόλη που διαθέτει και επίνειο, ο Ηρόδοτος το διασαφηνίζει. Π.χ. *Οί δὲ βάρβαροι τῆσι νηυσὶ ὑπεραιωρηθέντες Φαλήρου (τοῦτο γὰρ ἦν ἐπίνειον τότε τῶν Ἀθηναίων)...⁶*

Θεωρητικά δεν μπορεί να αποκλειστεί η περίπτωση η πόλη Θέρμη να εκτεινόταν από την Τούμπα έως το Καραμπουρνάκι. Όμως για μια τόσο εκτεταμένη πόλη δε συνηγορούν ούτε οι μαρτυρίες των αρχαίων πηγών, που ορισμένες φορές χαρακτηρίζουν τη Θέρμη ως *χωρίον* ή *πόλισμα*⁷, αλλά ούτε και τα μέχρι σήμερα αρχαιολογικά δεδομένα από την ανασκαφική έρευνα της περιοχής.

Η άποψη ότι είχαμε δυο ξεχωριστούς οικισμούς, ένα στην Τούμπα και έναν στο Καραμπουρνάκι, με το ίδιο όνομα, έχει, νομίζω, πολύ λίγες πιθανότητες να είναι σωστή και, όσο γνωρίζω, δεν υπάρχουν ανάλογες περιπτώσεις. Ίσως θα πρέπει να αναφέρω εδώ ότι και ο Κ. Ρωμαίος, ο οποίος πίστευε πως η Θέρμη *ἀπετελεῖτο ἐκ πολλῶν μικρῶν κωμῶν καὶ ἐξετείνετο εἰς μεγάλην ἔκτασιν*, θεωρούσε ως πιθανότερο καθένα από τα χωρία αυτά να είχε δικό του όνομα⁸.

Αυτό θα συμφωνούσε πιστεύω καλύτερα και με την πληροφορία του Αισχίνη, ο οποίος, αναφερόμενος στον διεκδικητή του μακεδονικού θρόνου Πausανία (αρχές 4ου αι.), λέει ότι αυτός κατέλαβε τον *Ἀνθεμοῦντα καὶ Θέρμαν καὶ Στρέψαν καὶ ἄλλ' ἄττα χωρία*⁹. Επιπλέον, φαίνεται πιθανόν ότι ο Αισχίνης θεωρούσε τη Θέρμη, όπως και τον Ανθεμόντα και τη Στρέψα, ως μεμονωμένα χωρία και όχι ως ένα σύνολο «μικρῶν κωμῶν». Το γεγονός ότι είχαμε δυο πόλισταμα που απείχαν μεταξύ τους λιγότερο από 3 χιλιόμετρα, δεν δημιουργεί πρόβλημα. Αυτά δε θα αποτελούσαν πιθανόν δυο ξεχωριστές πόλεις-κράτη, αλλά θα ανήκαν στην ίδια επικράτεια. Και σε μια τέτοια περίπτωση η Θέρμη θα ήταν αυτή που θα έλεγχε το γειτονικό της πόλισμα-προάστειο, αφού μάλιστα από αρχαίους συγγραφείς αυτή αναφέρεται ως η σημαντικότερη πόλη της περιοχής. Δεν πρέπει επίσης να ξεχνούμε ότι ο Κάσσανδρος, για να ιδρύσει τη Θεσσαλονίκη, χρειάστηκε να καταβάλει 26 πόλισταμα που βρίσκονταν στην Κρουσίδα και στο Θερμαϊκό κόλπο¹⁰. Ο μεγάλος αυτός αριθμός επιβεβαιώνει

οποία η Θεσσαλονίκη... ἐκαλεῖτο Ἀλία, τότε Αλία θα ονομαζόταν το προάστειο εκείνο της Θέρμης, τη θέση του οποίου κατέλαβε αργότερα η Θεσσαλονίκη του Κασσάνδρου. Βλ. Τιβέριος, ό.π. Για αμφιβολίες σχετικά με την αξία της πληροφορίας αυτής του Στεφάνου του Βυζάντιου, βλ. π.χ. M. Vickers, *Studies in Honour of Ch. Edson* (1981) 329.

5. Ηρόδοτος, VII 121, 123, 124, 127, 130, 179, 183.

6. Ηρόδοτος, VI 116.

7. Βλ. π.χ. Αισχίνη, Περὶ Παραπρεσβείας 27 και Σούδα, λ. Θέρμαν.

8. Μακεδονικά 1, 1940, 4 και 6.

9. Αισχίνης, ό.π.

10. Στράβων, VII Frag. 21.

ότι στην περιοχή που μας ενδιαφέρει εδώ υπήρχαν κατά τους ιστορικούς χρόνους πολλοί οικισμοί, που αναγκαστικά θα βρίσκονταν πολύ κοντά ο ένας στον άλλο.

Δεν πρέπει να παραβλέπουμε ακόμη ότι από τις μέχρι σήμερα ανασκαφικές έρευνες στην Τούμπα, δε φαίνεται να έχει διαπιστωθεί ελληνιστική φάση¹¹, ενώ και ευρήματα από τα ρωμαϊκά χρόνια είναι, όσο ξέρω, ανύπαρκτα. Τα δεδομένα αυτά δε συμφωνούν καθόλου με τις μαρτυρίες για τη Θέρμη, σύμφωνα με τις οποίες η ζωή της πόλης συνεχίστηκε και μετά την ίδρυση της Θεσσαλονίκης¹².

Με βάση τα όσα είπαμε παραπάνω και έχοντας επιπλέον υπόψη ότι ένα βασικό γνώρισμα της Θέρμης, που επισημαίνουν οι αρχαίες πηγές, ήταν το μεγάλο της λιμάνι, το σημαντικότερο της περιοχής¹³, δεν πρέπει να έχουμε αμφιβολία ότι ο πυρήνας της πόλης αυτής πρέπει να τοποθετηθεί στο Καραμπουρνάκι. Χωρίς αμφιβολία το λιμάνι ήταν αυτό που της επέτρεψε να επιζήσει και μετά την ίδρυση της Θεσσαλονίκης. Και αυτό γιατί η νέα πόλη του Κασσάνδρου δε φαίνεται να είχε ασφαλές λιμάνι, όπως μπορούμε να συμπεράνουμε και από τον Ζώσιμο που, αναφερόμενος στον Μ. Κωνσταντίνο, σημειώνει: *καὶ τὸν ἐν ταύτῃ (Θεσσαλονίκη) λιμένα, πρότερον οὐκ ὄντα, κατασκευάσας...*¹⁴. Το ότι βέβαια η ίδρυση της Θεσσαλονίκης μείωσε τη σημασία που είχε προηγουμένως η Θέρμη στο μυχό του Θερμαϊκού κόλπου, είναι κάτι αυτονόητο. Είναι χαρακτηριστικό άλλωστε ότι η ελληνιστική και ρωμαϊκή κεραμική από το Καραμπουρνάκι είναι και λίγη σε ποσότητα και όχι ιδιαίτερα σημαντική¹⁵.

Σήμερα, όπως είναι γνωστό, ένα μέρος του αρχαίου οικισμού στο Καραμπουρνάκι έχει χαθεί, γιατί βρίσκεται κάτω από την επιφάνεια της θάλασσας¹⁶. Αυτό δε μας επιτρέπει να γνωρίζουμε την ακριβή του έκταση, ενώ και οι στρατιωτικές επιχειρήσεις κατά τη διάρκεια του πρώτου παγκόσμιου πολέμου σ' αυτή τη θέση και άλλες μεταγενέστερες περιπέτειες, σίγουρα θα εξαφάνισαν πολλά και σημαντικά για τους αρχαιολόγους στοιχεία¹⁷. Ωστόσο τα κινητά ευρήματα που είναι μέχρι σήμερα γνωστά στην έρευνα και κυρίως η κεραμική, όπως θα φανεί και παρακάτω, μας βεβαιώνουν ότι ο οικισμός αυτός ήταν ο σημαντικότερος της περιοχής κατά τους γεωμετρικούς, αρχαϊκούς και κλασικούς χρόνους¹⁸. Η ποιότητα και η ποσότητα της κεραμικής από το Καραμπουρνάκι είναι άγνωστες στη γύρω περιοχή. Δε θα σχολιάσω τα μυκηναϊκά ή υστερομυκηναϊκά-πρωτογεωμετρικά όστρακα (Εικ. 1),

11. Βοκοτοπούλου, ό.π. 16.

12. Βλ. π.χ. Πλίνιος, NH IV 10 και παρακάτω, σημ. 15.

13. Τιβέριος, ό.π.

14. M. Vickers, JHS 92, 1972, 169 και σημ. 96.

15. Από το Καραμπουρνάκι υπάρχει στο Μουσείο Εκμαγείων του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης μια ακέραη δακρυδόχη ρωμαϊκών χρόνων (αριθ. 391). Για ελληνιστική κεραμική βλ. π.χ. Μακεδονικά 14, 1974, 318 (Φ. Πέτσας).

16. Βλ. π.χ. L. Rey, BCH 41-43, 1917-1919, 97 κ.ε. και 98 εικ. 79.

17. Βοκοτοπούλου, ό.π. 17 και 18.

18. Για βιβλιογραφία σχετική με κινητά ευρήματα από το Καραμπουρνάκι, όπως επίσης και για αρχιτεκτονικά λείψανα, βλ. Τιβέριος, ό.π. Πρβλ. και Βοκοτοπούλου, ό.π. 83 κ.ε.

που είναι όμως ιδιαίτερα σημαντικά για την ιστορία του τόπου¹⁹, ούτε το μεγάλο αριθμό των «πρωτογεωμετρικών» σκύφων με τους ομόκεντρους κύκλους (Εικ. 2), που είναι γνωστοί από πολλά μέρη του βορειοελλαδικού χώρου²⁰. Θα ήθελα να επισημάνω ιδιαίτερα την ύπαρξη ενός αττικού μεσογεωμετρικού οστράκου (Εικ. 3), από ένα σκύφο ή κάνθαρο²¹, που μαζί με ορισμένα άλλα επίσης αττικά γεωμετρικά όστρακα (Εικ. 4α), σηματοδοτούν την παλιότερη σίγουρη παρουσία του αττικού Κεραμεικού όχι μόνο στο βόρειο Αιγαίο²² αλλά και στη Μαύρη Θάλασσα. Από τη γεωμετρική εποχή έχουμε όστρακα και άλλων εργαστηρίων (Εικ. 5 και 6) μερικά με κυκλαδικό ή ιωνικό χαρακτήρα²³.

Από τα όστρακα του 7ου αι. πολύ χαρακτηριστικά είναι ορισμένα που ανήκουν στις λεγόμενες «κύλικες με πουλιά» (Εικ. 7, 8), γνωστές και από άλλα μέρη τόσο του βορειοελλαδικού χώρου όσο και του Εύξεινου Πόντου²⁴. Παλιότερα τα αγγεία αυτά

19. Για μυκηναϊκή κεραμική από το Καραμπουρνάκι βλ. και Βοκοτοπούλου, ό.π. 83. Στο Μουσείο Εξαμαγείων του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης υπάρχει ένα επείσακτο μυκηναϊκό όστρακο τουλάχιστον της ΥΕ ΙΙ περιόδου, που η προέλευσή του από το Καραμπουρνάκι, αν και δεν είναι βεβαιωμένη, είναι ωστόσο πιθανή. Για ΥΕ Ι ή ΥΕ ΙΙ μυκηναϊκή κεραμική από την Καλαμαριά κάνει λόγο και ο French. Βλ. Χ. Κουκούλη-Χρυσανθάκη, Πρωτοϊστορική Θάσος Ι (1984) 905 και LXIV σημ. 596α. Για μυκηναϊκή παρουσία στο βορειοελλαδικό χώρο βλ. Κουκούλη-Χρυσανθάκη, ό.π. 905 κ.ε. και 916 κ.ε., όπου και σχετική βιβλιογραφία. Πρβλ. της ίδιας, Η Καβάλα και η περιοχή της (Α΄ Τοπικό Συμπόσιο, 1980), 309 και σημ. 5, 6 και 320 και Ε. Πουλάκη-Παντερμαλή, Αμητός. Τιμητικός τόμος για τον καθηγητή Μ. Ανδρόνικο ΙΙ (1987) κυρίως 706 κ.ε.

20. Βλ. Τιβέριος, ό.π., όπου και σχετική βιβλιογραφία. Πρβλ. και Κ. Ρωμαίος, Επιτύμβιον Χ. Τσουντά (1941) 369 κ.ε. και εικ. 5 αριθ. 1, όπου ο εικονιζόμενος εδώ σκύφος είναι ο ίδιος μ' αυτόν της Εικ. 2, κάτω αριστερά (αριθ. 354).

21. Το όστρακο προέρχεται από ένα μικρό ανοικτό αγγείο, που το σώμα του ήταν διαμορφωμένο με «κάθεται πλαστικές ραβδώσεις». Η προέλευσή του από το Καραμπουρνάκι είναι βέβαιη· πρόκειται γι' αυτό που περιγράφεται από τον Ρωμαίο, ό.π. 370: «Βέβαιο γεωμετρικό όστρακο και μάλιστα του Διπύλου ή των Κυκλάδων υπάρχει στη Συλλογή ένα με ραβδωτή επιφάνεια και διακόσμηση τεθλασμένων γραμμών, της καλύτερης εργασίας». Το σημαντικότερο αυτό όστρακο ήταν άγνωστο στην έρευνα, πράγμα που οφείλεται πρώτον στο ότι δεν έχει απεικονιστεί και δεύτερο στο ότι η σχετική μελέτη του Ρωμαίου είναι μάλλον δυσπρόσιτη. Το εσωτερικό του οστράκου είναι καλυμμένο με μαύρο γάνωμα εκτός από την περιοχή του χείλους του, που είναι αφημένη στο χρώμα του πηλού και διακοσμείται με τρεις καστανές παράλληλες γραμμές. Η διακόσμηση του οστράκου, που θα μπορούσε να χρονολογηθεί στο πρώτο μισό του 8ου αι., είναι ιδιαίτερα συχνή στη μεσογεωμετρική περίοδο.

22. Το όστρακο της Εικ. 4α προέρχεται από ένα μεσογεωμετρικό αττικό αμφορέα. Τα γεωμετρικά αγγεία, που από καιρό έχουν βρεθεί στη Ν. Αγχίαλο, ίσως δεν είναι αττικά. Βλ. Τιβέριος, ό.π. Θα ήταν πολύ χρήσιμο αν είχαμε στην περίπτωση αυτή πληροφορίες από αναλύσεις πηλού.

23. Το όστρακο της Εικ. 5 προέρχεται από έναν τύπο υποστατού, που μας είναι γνωστός κυρίως από τον αττικό Κεραμεικό. Βλ. π.χ. Β. Schweitzer, Die geometrische Kunst Griechenlands (1969) πίν. 206. Ωστόσο με την υποτιθέμενη αττική προέλευση αυτού του οστράκου δε συμφωνεί ούτε ο πηλός ούτε και η απόχρωση του μαύρου γανώματος. Έτσι θεωρώ πιθανότερο το όστρακο να είναι ιωνικό ή κυκλαδικό. Για τα υποστατά αυτά βλ. Schweitzer, ό.π. 177 κ.ε. Κυκλαδική επίδραση διαπιστώνεται και σ' άλλα γεωμετρικά όστρακα από το Καραμπουρνάκι, όπως π.χ. σ' αυτό της Εικ. 6β, με τα διαγραμμισμένα τρίγωνα, ανάμεσα στα οποία παρεμβάλλονται ομόκεντροι κύκλοι. Πρβλ. Délos XV (1934) πίν. 44α και 53 Β αριθ. 10 e, f και Ν. Coldstream, Greek Geometric Pottery (1968) πίν. 39 j. Για το όστρακο της Εικ. 6γ βλ. Ρωμαίος, ό.π. 369 εικ. 5 αριθ. 3 και 370, όπου αναφέρονται και άλλα γεωμετρικά όστρακα από το Καραμπουρνάκι.

24. Για την εξάπλωση των αγγείων αυτών βλ. F. Brommer, Studies in Honour of Arthur Dale

θεωρούνταν ροδιακά, αλλά σήμερα ξέρουμε ότι τα κύρια κέντρα παραγωγής τους θα πρέπει να αναζητηθούν έξω από τη Ρόδο, κάπου στην Ιωνία²⁵. Από τα ιωνικά όστρακα του 6ου αι. ξεχωρίζουν ορισμένα χιώτικα²⁶ και πιθανόν σαμιώτικα²⁷. Εξάλλου δεν μπορεί να περάσει απαρατήρητο το γεγονός ότι από τις πρώτες δεκαετίες του 6ου αι., από την εποχή δηλαδή που τα αττικά κεραμικά προϊόντα αρχίζουν να πρωτοεμφανίζονται στις διεθνείς αγορές, έχουμε και στο Καραμπουρνάκι αγγεία των καλύτερων εργαστηρίων του αττικού Κεραμικού, όπως π.χ. αυτά του ζ. των γοργόνων²⁸,

Trendall (1979) 39 κ.ε. Για τις περιοχές που μας ενδιαφέρουν εδώ βλ. ακόμη E. Skarlatidou, *Thracia Pontica III - Sozopol*, 6-12 Octobre 1985, 482 εικ. 13 και *Histria IV* (1978) αρ. 200-208 και πίν. 21. Το όστρακο της Εικ. 7, που έχει απεικονιστεί και από τον Ρωμαίο, ό.π. 369 εικ. 5 αριθ. 4, πρέπει να είναι λίγο παλιότερο απ' αυτό της Εικ. 8. Ωστόσο και τα δυο πρέπει να χρονολογούνται στο τρίτο τέταρτο του 7ου αι. Για την κατάταξη των αγγείων αυτών βλ. Coldstream, ό.π. 298 κ.ε.

25. R. E. Jones, *Greek and Cypriot Pottery* (1986) 667 κ.ε. (R. Jones - J. Boardman).

26. Για χιώτικη κεραμική βλ. A. Lemos, *Chios. A Conference at the Homereion in Chios 1984* (1986) 233 κ.ε. (ed. J. Boardman και C. E. Vaphoroulou-Richardson). Για χιώτικους κάλυκες που έχουν έλθει στο φως από πρόσφατες ανασκαφές στην Αγ. Παρασκευή, κοντά στη Θεσσαλονίκη, βλ. Κ. Σισμανίδης, *Αμητός. Τιμητικός τόμος για τον καθηγητή Μ. Ανδρόνικο II* (1987) 794 και πίν. 163,2. Το όστρακο των Εικ. 9α και 10 έχει απεικονιστεί και από τον Ρωμαίο, ό.π. 371 εικ. 6 αριθ. 1. Τα όστρακα των Εικ. 9 και 10 πρέπει να ανήκουν στο Kalykes Style και να χρονολογούνται στο δεύτερο τέταρτο και στις αρχές του τρίτου τέταρτου του 6ου αι. Το βασικό κέντρο παραγωγής των χιώτικων αυτών αγγείων, όπως έδειξαν πρόσφατες έρευνες, πρέπει να τοποθετηθεί στην πρωτεύουσα του νησιού και στην περιοχή αμέσως νότια απ' αυτήν. Πρόσφατα, στο συμπόσιο της Γαλλικής Αρχαιολογικής Σχολής Αθηνών, *Les ateliers de potiers dans le monde grec aux époques géométrique, archaïque et classique* (1987), η Α. Λαιμού υποστήριξε ότι στην ανατολική Μακεδονία (π.χ. Μαρώνεια ή Θάσο) είχε εγκατασταθεί ένα χιώτικο κεραμικό εργαστήριο. Για την πιθανότητα ορισμένα χιώτικα αγγεία να κατασκευάζονταν και έξω από τη Χίο, βλ. και J. Boardman, *Chios. A Conference at the Homereion in Chios 1984* (1986) 251 κ.ε. (ed. J. Boardman και C. E. Vaphoroulou-Richardson). Πρβλ. *Les céramiques de la Grèce de l'est et leur diffusion en occident* (1978) 27 κ.ε. (C. Bayburtluoglu) και 87 κ.ε. (Fr. Salviat). Για τη χιώτικη κεραμική βλ. και *Alt-Aigina II* 1 (1982) 14 κ.ε. (E. Walter-Karydi).

27. Το όστρακο των Εικ. 11 και 12, που προέρχεται από το χείλος μιας χειλεωτής κύλικας, διακοσμείται εξωτερικά με κισσόφυλλα και εσωτερικά με μια σειρά από νεροπούλια, τα οποία όταν η κύλικα ήταν γεμάτη, θα έδιναν την εντύπωση ότι κολυμπούν. Για όμοια παραδείγματα, που δεν είναι συχνά, βλ. π.χ. E. Walter-Karydi, *Samos VI* 1 (1973) πίν. 53 αριθ. 449. Για τις κύλικες αυτές βλ. Walter-Karydi, ό.π. κυρίως 24 κ.ε. πρβλ. και P. Dupont, *Dacia* 27, 1983, 33 κ.ε., 40. Και από άλλες περιοχές της σημερινής Θεσσαλονίκης είναι γνωστές ανάλογες κύλικες. Βλ. και Εικ. 19, τα δυο όστρακα κάτω δεξιά. Η προέλευση του οστράκου μας από το Καραμπουρνάκι είναι πιθανή αλλά όχι βεβαιωμένη.

28. Το όστρακο της Εικ. 13 προέρχεται από μια όλπη, που είχε ως κύρια διακόσμηση μια σφίγγα ή πιθανότερο σειρήνα με διπλωμένα σπαθωτά φτερά μέσα σε μετόπη. Το μικρό μέγεθος του οστράκου (0,045 μ. x 0,044 μ.) δε μας επιτρέπει να πούμε αν είναι έργο του ίδιου του ζ. των γοργόνων ή του εργαστηρίου του. Για οινοχόες-όλπες του εργαστηρίου αυτού βλ. Beazley, *ABV* 9 αριθ. 11-16, 10 κ.ε. αριθ. 1-16, 14 κ.ε., 679, 714 και Beazley, *Para* 7 αριθ. 13 bis-13^s, 8, 9. Πρβλ. I. Scheibler, *Jdl* 76, 1961, 1 κ.ε. Για άλλα έργα του εργαστηρίου αυτού από το βορειοελλαδικό χώρο και τον Εύξεινο Πόντο βλ. Μ. Τιβέριος, *Προβλήματα της μελανόμορφης αττικής κεραμικής* (1981) 151 σημ. 671 και 152 σημ. 675. Χωρίς αμφιβολία το όστρακο αυτό είναι από τα παλιότερα αττικά μελανόμορφα που έχουν βρεθεί στο βορειοελλαδικό χώρο μαζί μ' ένα της «Ομάδας των κωμαστών», που έχει βρει ο Τ. Χρηστίδης στη Σάνη της Χαλκιδικής. Για το τελευταίο βλ. Μ. Τιβέριος, στον πρώτο τόμο της *Επιστημονικής Επετηρίδας του Ιστορικού και Αρχαιολογικού Τμήματος του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης* (τυπώνεται). Η προέλευση του οστράκου μας, που χρονολογείται γύρω στο 580 π.Χ. και σώζει και την αρχή ενός graffito (Μ...) από το Καραμπουρνάκι, είναι πιθανή αλλά όχι βεβαιωμένη.

ή του Λυδοῦ²⁹. Από τον 6ο αιώνα έχουμε ακόμη έναν μεγάλο αριθμό οστράκων από ιωνικές κύλικες³⁰, όστρακα από πινάκια ανατολικών εργαστηρίων³¹, όπως επίσης και κορινθιακά όστρακα³². Πολύ σημαντική για τις εμπορικές σχέσεις της Θέρμης είναι και η μαρτυρία που προέρχεται από έναν μεγάλο αριθμό οστράκων χιώτικων αρχαϊκών οξυπύθμενων αμφορέων (Εικ. 17), με τους οποίους γινόταν η εξαγωγή του περίφημου χιώτικου κρασιού³³. Για το δεύτερο μισό του 6ου αι. και κυρίως για τον 5ο και 4ο αι. ισχύει και για τη Θέρμη αυτό που ισχύει και για όλη τη γύρω περιοχή³⁴. Τα αττικά μελανόμορφα, ερυθρόμορφα και μελαμβαφή αγγεία, συχνά ιδιαίτερα υψηλής ποιότητας, μονοπωλούν την κατανάλωση³⁵. Τέλος, θα ήταν παρά-

29. Το όστρακο της Εικ. 14 προέρχεται από ένα πλακίδιο λαβής κιον. κρατήρα και διακοσμείται με μια κεφαλή γενειοφόρου άνδρα, ζωγραφισμένη πιθανότατα όχι από το ίδιο το χέρι του Λυδοῦ. Για άλλα αγγεία του ίδιου εργαστηρίου από το βορειοελλαδικό χώρο και τον Εύξεινο Πόντο, βλ. Τιβέριος, ό.π. και του ίδιου, Προβλήματα της μελανόμορφης αττικής κεραμικής (1981) κυρίως 163 κ.ε.· ιδιαίτερα από το Καραμπουρνάκι, 151 σημ. 670. Το όστρακό μας θα πρέπει να χρονολογηθεί στη δεκαετία 560-550 και είναι ένα από τα παλιότερα αγγεία του εργαστηρίου του Λυδοῦ που έχουν βρεθεί στο γεωγραφικό αυτό χώρο.

30. Για μια βιβλιογραφία σχετική με τις κύλικες αυτές (εδώ Εικ. 19, εκτός από τα δυο όστρακα κάτω δεξιά), που χρονολογούνται στο πρώτο μισό του 6ου αι., βλ. Σίνδος (1985) 256 κ.ε. αριθ. 415 (Μ. Τιβέριος). Πρβλ. Γ. Μπακαλάκης, ΑΕ 1938, 109 κ.ε. και Η. Α. G. Brijder, *Siana Cups I and Komast Cups* (1983) 25 κ.ε. και 88 κ.ε. Παρόμοιες κύλικες είναι πολύ διαδεδομένες στο βορειοελλαδικό χώρο. Βλ. π.χ. Σίνδος (1985) 256 αριθ. 415, Βοκοτοπούλου, ό.π. 89 εικ. 71 και Τιβέριος, Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου στη μνήμη Δ. Λαζαρίδη - Καβάλα 1986 (τυπώνεται), για να περιοριστώ μόνο σε παραδείγματα που έχουν βρεθεί στο μυχό του Θερμαϊκού κόλπου.

31. Βλ. Εικ. 4β και 16. Και τα δυο αυτά όστρακα πρέπει να χρονολογούνται πιθανότατα στο πρώτο μισό του 6ου αι. Για ανάλογα παραδείγματα, που άλλοτε χαρακτηρίζονται ως «ροδιακά» και άλλοτε ως «ostgriechisch», «nordionisch» ή «Αιολικά», βλ. CVA Βερολίνου 4, πίν. 161,1· *Les céramiques de la Grèce de l'est et leur diffusion en occident* (1978) πίν. 18 εικ. 12· *Délos X* (1928) πίν. 13 αριθ. 66, 68, 69· *Histria IV* (1978) πίν. 12 αριθ. 121-124.

32. Αν και ο Κ. Ρωμαίος, *Επιτύμβιον Χ. Τσουντα* (1941) 370 κ.ε. αναφέρει ότι στο Καραμπουρνάκι βρέθηκαν πλήθος από κορινθιακά όστρακα, παρόλα αυτά στο Μουσείο Εχμαγείων του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης εντοπίστηκαν σχετικά λίγα· χρονικά καλύπτουν όλο τον 6ο αι. π.Χ. Για κορινθιακή κεραμική από το Καραμπουρνάκι βλ. επίσης *Albania 2*, 1927, 56 εικ. 12 και 14· *Albania 3*, 1928, 65 εικ. 52· *Albania 4*, 1932, 67 εικ. 1, 75 εικ. 16· Βοκοτοπούλου, ό.π. 84 εικ. 58, 86 εικ. 64, 65.

33. Για τους αμφορείς αυτούς, που έχουν βρεθεί και σ' άλλα μέρη του βορειοελλαδικού χώρου, π.χ. στη Θάσο ή στον Εύξεινο Πόντο, π.χ. στην Ίστρια, βλ. Μ. Lambrino, *Les vases archaïques d'Histria* (1938) 100 κ.ε. J. Anderson, *BSA 44*, 1954, 168 κ.ε. P. Bernard, *BCH 88*, 1964, 137 κ.ε. P. Dupont, *La Parola del Passato 37*, 1982, 194 κ.ε., όπου και σχετική βιβλιογραφία. Πρόσφατες έρευνες στην πρωτεύουσα της Χίου έχουν βεβαιώσει την ύπαρξη εργαστηρίων παραγωγής τέτοιων αγγείων. Βλ. R. E. Jones, *Greek and Cypriot Pottery* (1986) 283-284. Από τα όστρακα της Εικ. 17, το κάτω δεξιά προέρχεται από το στρατόπεδο Καρατάσου στη Σταυρούπολη της Θεσσαλονίκης· επίσης το πρώτο από αριστερά της μεσαίας σειράς και το πρώτο και τρίτο από αριστερά της τρίτης σειράς, έχουν απεικονιστεί και από τον Ρωμαίο, ό.π. 371 εικ. 6 αριθ. 2, 4, 5. Αρκετά από τα όστρακα αυτά θα πρέπει να χρονολογούνται στο πρώτο μισό του 6ου αι., ενώ άλλα με λεπτό και γυαλιστερό επίχρισμα και στενές διακοσμητικές ταινίες είναι οψιμότερα.

34. Βλ. Μ. Τιβέριος, *Μακεδονικά 25*, 1985, κυρίως 81 και του ίδιου, Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου στη μνήμη Δ. Λαζαρίδη - Καβάλα 1986 (τυπώνεται).

35. Πιθανότατα από το Καραμπουρνάκι προέρχονται και δυο όστρακα από αττικές κύλικες τύπου Droop (Εικ. 18) και Kassel (Εικ. 15), που χρονολογούνται στη δεκαετία 530-520. Για ανάλογα

λειψή μου αν δε σημειώνα ότι από τη γεωμετρική εποχή μέχρι τουλάχιστον και την αρχαϊκή, έχουμε πλάι στις εισαγωγές και εγχώρια κεραμική, που μερικές φορές είναι σαφές ότι έχει επηρεαστεί άμεσα από την επείσακτη³⁶.

Τελειώνοντας θα ήθελα να σταθώ για λίγο και σ' ένα ανασκαφικό εύρημα, που κατά τη γνώμη μου, ενισχύει ακόμη περισσότερο την υπόθεση σύμφωνα με την οποία η Θέρμη πρέπει να τοποθετηθεί στο Καραμπουρνάκι, εκτός από τη σημαντικότερη όπως είδαμε κεραμική και εκτός από τον υποβρύχιο σήμερα μώλο, σίγουρα προχριστιανικής εποχής, που, όπως είναι γνωστό, έχει εντοπιστεί σε απόσταση 100 περίπου μέτρων από την ακτή, από το ύψος του Ναυτικού Ομίλου Θεσσαλονίκης ως την περιοχή του Μύλου Αλατίνη³⁷. Όπως μαθαίνουμε από τον Θουκυδίδη, στην αρχή του Πελοποννησιακού πολέμου και για τρία περίπου χρόνια, η Θέρμη κατελήφθη από τους Αθηναίους³⁸. Με την αθηναϊκή αυτή κατοχή της Θέρμης μπορεί να σχετιστεί η σύγχρονη με τα γεγονότα αυτά γνωστή χάλκινη υδρία του Αρχαιολογικού Μουσείου Θεσσαλονίκης που βρέθηκε στο Καραμπουρνάκι και φέρει τη σημαντική επιγραφή 'Αθηναῖοι ἄ{ο}θλα [ἐ]πί τοῖς ἐμ τῷ πολέμῳ³⁹. Θεωρώ πολύ πιθανόν ότι ένας Αθηναίος, νικητής στα Επιτάφια, στους αγώνες δηλαδή που γίνονταν στην Αθήνα για να τιμηθούν οι νεκροί των περσικών πολέμων, θα έφερε μαζί του το πολύτιμο έπαθλο που είχε κερδίσει, όταν θα στάλθηκε από την πατρίδα του για να πάρει μέρος στην κατάκτηση της Θέρμης και στη διαφύλαξη της αττικής κυριαρχίας σ' αυτήν. Έτσι μπορεί να δικαιολογηθεί καλύτερα πως το αθηναϊκό αυτό έπαθλο βρέθηκε στη

παραδείγματα, π.χ. από τον Εύξεινο Πόντο, βλ. *Histria IV* (1978) πίν. 46 αριθ. 412, 415, 424-426. Για άλλα μελανόμορφα αττικά αγγεία από το Καραμπουρνάκι, βλ. *Albania 2*, 1927, 54-55 εικ. 10 και 11· *Albania 3*, 1928, 63 εικ. 47-48· *Albania 4*, 1932, 68 εικ. 3, 69 εικ. 4, 72 εικ. 8, 74 εικ. 15· Βοκοτοπούλου, ό.π. 19 εικ. 5 και 84 εικ. 59. Τα πιο ενδιαφέροντα αττικά ερυθρόμορφα αγγεία από το Καραμπουρνάκι έχουν βρεθεί κατά την ανασκαφή του Κ. Ρωμαίου. Βλ. Ρωμαίος, ό.π. 381 εικ. 7 και πίν. 3 και 4 (Beazley, ARV² 1053, 43) 385 κ.ε., εικ. 8 και 9· (Beazley, ARV² 578, 79), 387 εικ. 10 (Beazley, ARV² 1163, 37), πίν. 1-2 (Beazley, ARV² 976, 7). Βλ. επίσης Εικ. 20, όπου εικονίζεται όστρακο από κωδωνόσχημο κρατήρα· σώζεται το κάτω μέρος του Διονύσου και ενός Σατύρου και χρονολογείται στη δεκαετία 440-430. Βλ. ακόμη *Albania 4*, 1932, 71 εικ. 7 (Beazley, ARV² 678, 8)· Α. Δάφφα-Νικονάνου, Κέρνος. Τιμητική προσφορά στον καθηγητή Γ. Μπακαλόκη (1972) πίν. 8 (Beazley, ARV² 978, 8)· Μακεδονικά 9, 1969, πίν. 12α. Για μελαμβαφή αττική κεραμική της κλασικής εποχής από το Καραμπουρνάκι, βλ. π.χ. *Albania 4*, 1932, 72 εικ. 9.

36. Βλ. π.χ. Μακεδονικά 7, 1967, πίν. 15γ, όπου η διακόσμηση του εδώ εικονιζόμενου, «ντόπιου» αγγείου, έχει σαφώς επηρεαστεί από τη διακόσμηση των γνωστών σκύφων ή κυλίκων «με τα πουλιά», που αναφέραμε και παραπάνω. Για άλλη «ντόπια» κεραμική από το Καραμπουρνάκι, βλ. Βοκοτοπούλου, ό.π. 83 εικ. 57 και 85 εικ. 60. Αξίζει να σημειωθεί ότι όστρακα από «ντόπιες» κύλικες, σαν κι αυτή που εικονίζεται από την Βοκοτοπούλου, ό.π. 85 εικ. 60, υπάρχουν αρκετά στο Μουσείο Εκμαγείων του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης με προέλευση το Καραμπουρνάκι. Για τις κύλικες αυτές βλ. Τιβέριος, Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου στη μνήμη Δ. Λαζαρίδη-Καβάλα 1986 (τυπώνεται).

37. Χ. Μπακιρτζής, Βυζαντινά 7, 1975, 322 και σχέδιο 14. Πρβλ. Ν. Μουτσόπουλος, Θεσσαλονίκη 1900-1917 (1980) 225 κ.ε. σημ. 14.

38. Θουκυδίδη, I 61 και II 29.

39. Μακεδονικά 9, 1969, 135 και σημ. 4 (Φ. Πέτσας)· E. Vanderpool, ΑΔ 24, 1969, Μελέται, 1 κ.ε. και κυρίως 3· P. Amandry, BCH 95, 1971, 602 κ.ε. και κυρίως 607 κ.ε.· I. Βοκοτοπούλου, Αμνητός. Τιμητικός τόμος για τον καθηγητή Μ. Ανδρόνικο I (1987) 160, 165, 167.

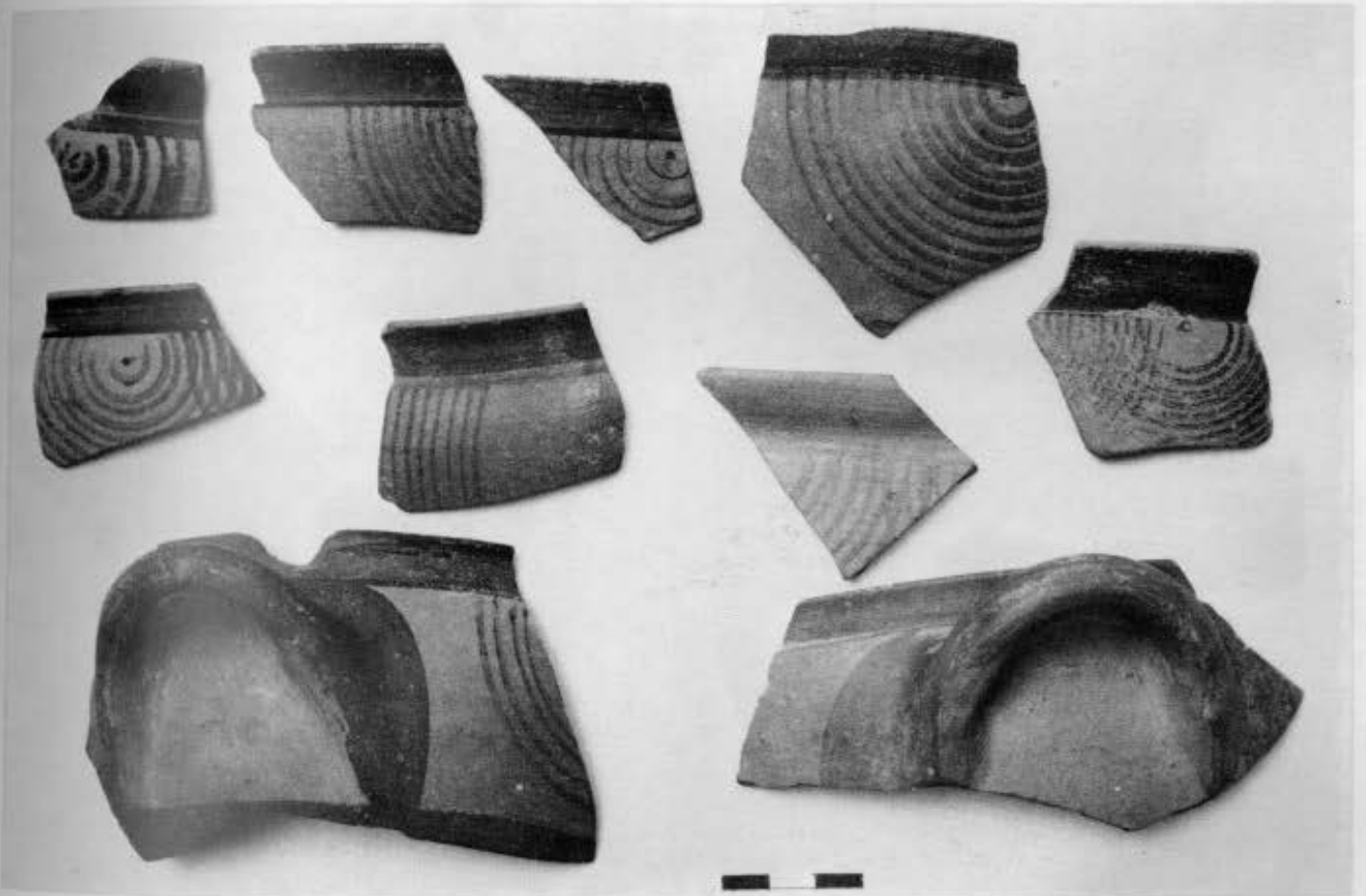
Θέρμη⁴⁰ και ενισχύεται ακόμη περισσότερο η πιθανότητα η τελευταία να βρισκόταν στο σημερινό Καραμπουρνάκι.

Οι σκέψεις που προηγήθηκαν με αφορμή την ομάδα των οστράκων από το Καραμπουρνάκι, επιτρέπουν, νομίζω, την παρατήρηση, σ' αυτό εδώ το συμπόσιο που σκοπός του είναι η παρουσίαση της ενγένει αρχαιολογικής δραστηριότητας στο βόρειο χώρο, ότι δε θα πρέπει να μας διαφεύγει μια πραγματικότητα: ότι δηλαδή σημαντικά στοιχεία για την έρευνα μπορούν να αντληθούν όχι μόνον από τις νέες ανασκαφές που προχωρούν με γρήγορο ρυθμό, αλλά και από το υλικό που έχει συσσωρευτεί και εξακολουθεί να συσσωρεύεται ανεκμετάλετο από χρόνια, στις αποθήκες των Ελληνικών Μουσείων.

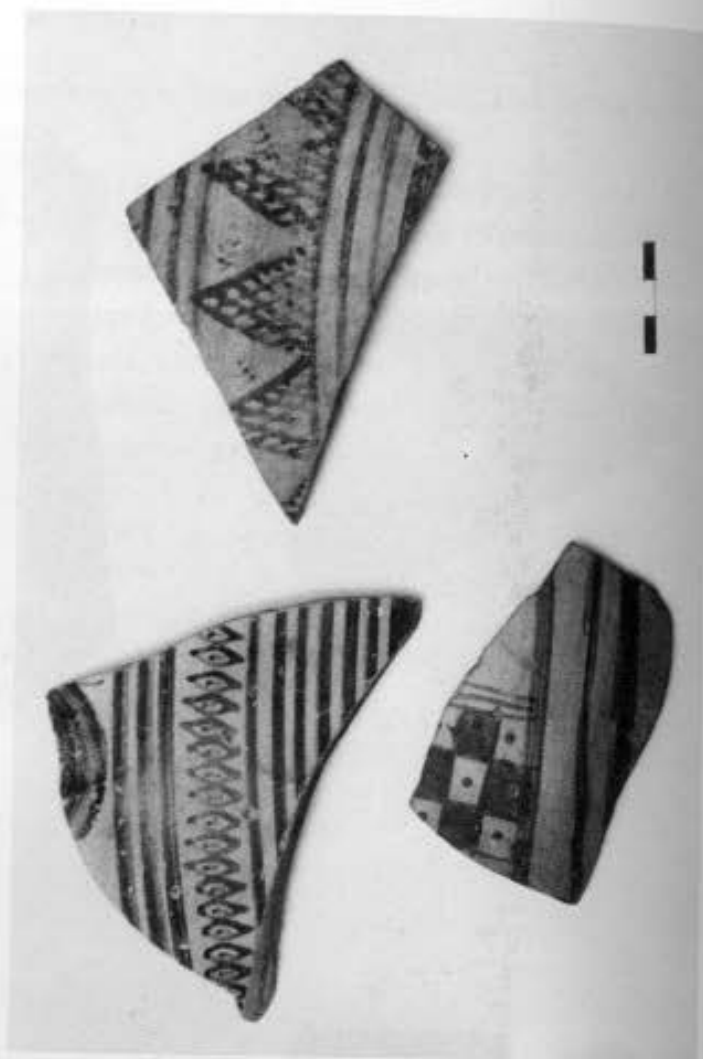
Θεσσαλονίκη,
Πανεπιστήμιο

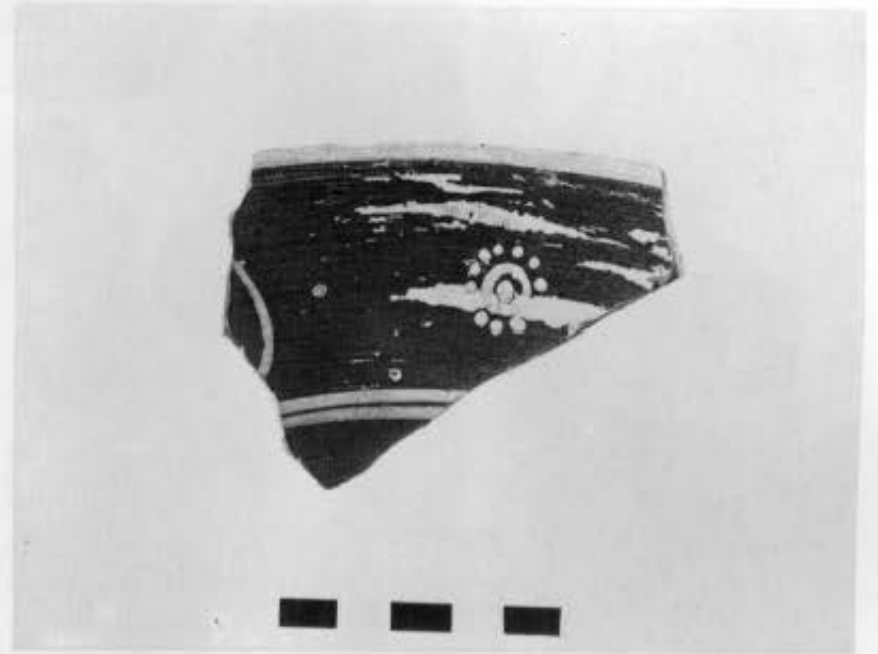
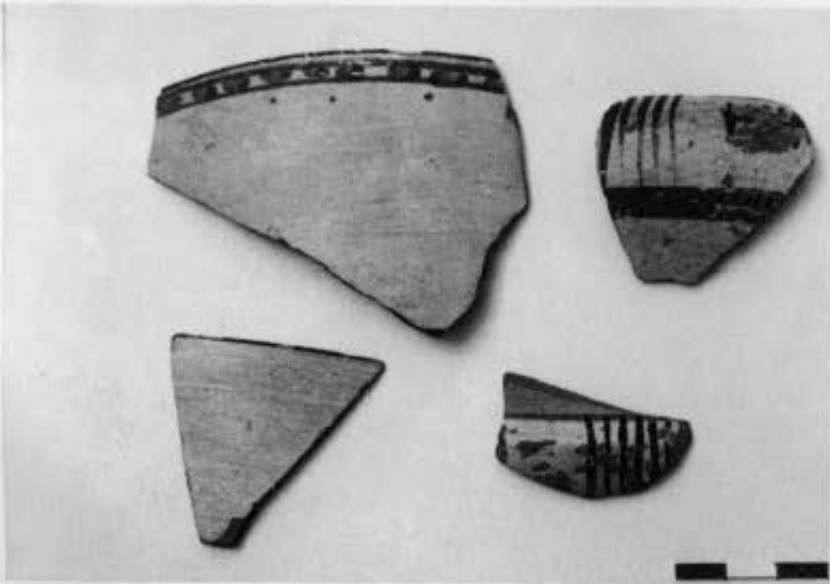
Μιχάλης Α. Τιβέριος

40. Είναι χαρακτηριστικό ότι όλα τα έπαθλα αυτών των αγώνων, που είναι γνωστά μέχρι σήμερα στην έρευνα, έχουν βρεθεί στην Αττική. Βλ. Vanderpool, ό.π.

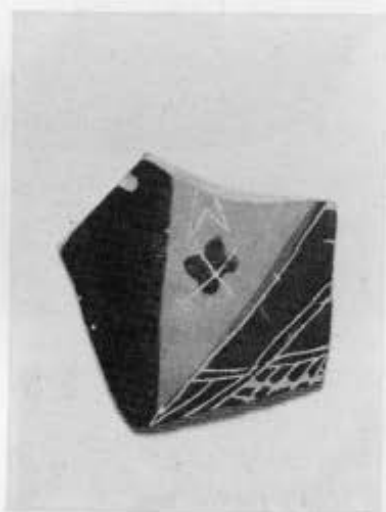

Ὀστρακα ἀπὸ το Καραμπουρνάχι. Μουσείο Εχμαγείων τοῦ Α.Π.Θ. 1. ἀρ. 344-345. 2. ἀρ. 346-355.

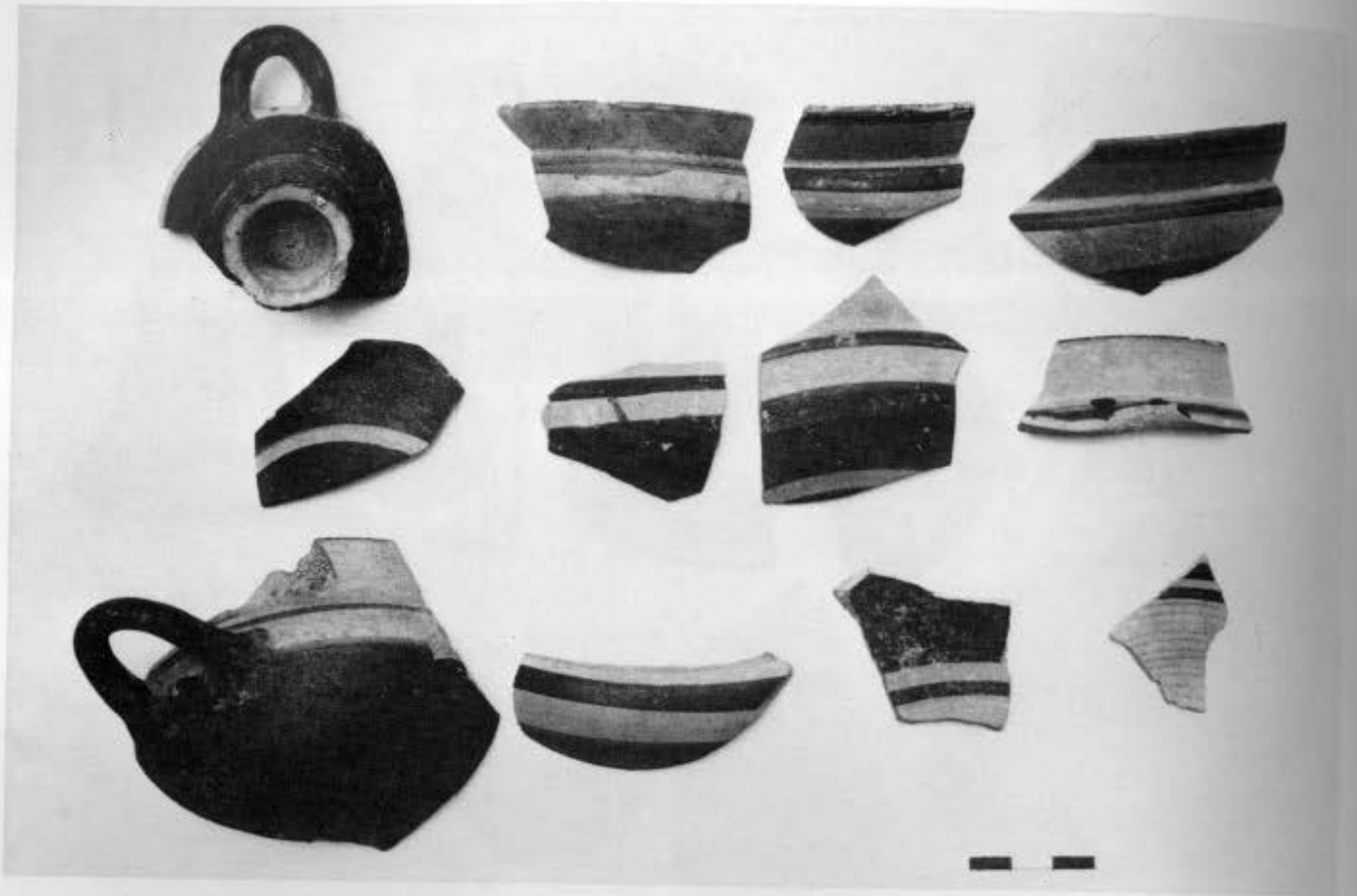
Όστρακα από το Καραμπουρνάκι. Μουσείο Εχμαγείων του Α.Π.Θ. 7. αρ. 338. 8. αρ. 339. 9. αρ. 341, 356-358. 10. αρ. 341.

Όστρακα από το Καραμπουρνάκι. Μουσείο Εχμαγείων του Α.Π.Θ. 11. αρ. 332. 12. αρ. 332. 13. αρ. 334.
14. αρ. 333. 15. αρ. 340. 16. αρ. 342.

Ὀστρακα από το Καραμπουρνάκι. Μουσείο Εχμαγείων του Α.Π.Θ. 17. αρ. 359-373. 18. αρ. 336.

Όστρακα από το Καρμπουρνάκι. Μουσείο Εχμαγείων του Α.Π.Θ. 19. αρ. 376-387. 20. αρ. 343.